

УДК 378. 147

ДОУНІВЕРСИТЕТСЬКЕ НАВЧАННЯ ІНОЗЕМНИХ СТУДЕНТІВ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ: ІСТОРИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Т.І.Довгодько

Анотація. Стаття присвячена вивченню й аналізу багаторічного досвіду пропедевтичного навчання іноземних студентів в українських вищих навчальних закладах.

Ключові слова: іноземні студенти, доуніверситетське (пропедевтичне) навчання студентів-іноземців, міжнародний ринок освітнянських послуг, підготовчий факультет.

Аннотация. Статья посвящена изучению и анализу многолетнего опыта пропедевтического обучения иностранных студентов в украинских высших учебных заведениях.

Ключевые слова: иностранные студенты, доуниверситетское (пропедевтическое) обучение иностранных студентов, международный рынок образовательных услуг, подготовительный факультет.

Annotation. The article is dedicated to research and analysis of many years' propaedeutic learning experience of foreign students in Ukrainian higher institutions.

Keywords: foreign students, propaedeutic learning of foreign students, international market of educational services, preparatory faculty.

Постановка проблеми та її актуальність. Навчання іноземців у вітчизняних вищих навчальних закладах (ВНЗ) має тривалу історію. Наша держава володіє великим досвідом та реальним потенціалом, що дозволяють їй зайняти гідне місце у світовому освітнянському просторі. Ефективне застосування наявного освітнього потенціалу є одним із важливих експортних ресурсів і представляє собою як економічний, так і політичний інтерес для України. Навчання іноземних громадян у вишах України вирізняється суттєвими особливостями й труднощами, найголовнішими з яких є їхнє навчання нерідною мовою та незнайоме оточуюче середовище (соціальне та освітнє). Підготовчий факультет (відділення), на якому здійснюється формування готовності до подальшого успішного засвоєння нових знань у ВНЗ – це перший етап в отриманні вищої освіти для іноземних студентів, де закладаються основи професійної підготовки.

Аналіз наукових праць, присвячених проблемі. Різні аспекти підготовки іноземних студентів у вищих навчальних закладах вивчали українські та зарубіжні дослідники: Н.Булгакова, В.Бевз, М.Іванова, В.Груцьк, Л.Корочкіна, О.Кравцов, А.Крайнова, Л.Куришева, Л.Левчук, Л.Мазітова, О.Малихін, Н.Маяцька, С.Мордас, О.Резван, Л.Рибаченко, О.Степаненко, О.Суригін, Т.Табенська, В.Тарасенко, Н.Терещенко, О.Філіпова, Л.Хаткова, О.Хачатурова, Т.Шмоніна, Л.Шутенко та ін. Але й надалі залишається актуальним питання підвищення якості пропедевтичного навчання іноземних студентів, чому сприяє багато факторів, одним з першочергових є вивчення й аналіз як власного досвіду минулих років, так і досвіду країн-лідерів у цій сфері.

Мета статті. Здійснити історико-методологічний аналіз довузівського навчання іноземних студентів у вищих навчальних закладах України.

Виклад основного матеріалу. Пропедевтична підготовка іноземців в українській вищій школі має тривалу історію, у якій можна виділити два основні періоди: приблизно з сорок шостого року до дев'яносто першого року ХХ ст. (радянський період); з часів здобуття Україною незалежності (1991 р.) до теперішнього часу (пострадянський період).

Радянський період характеризується створенням спочатку підготовчих курсів з російської мови (кінець 40-х та 50-ті роки ХХ ст., повоєнні роки), потім кафедр російської мови як іноземної. До

України почали приїздити на навчання студенти з Болгарії, В'єтнаму, Китаю, Німецької демократичної республіки, Польщі, Румунії, Угорщини, Чехословаччини, Югославії. Наприкінці п'ятдесятих років у вищі України за освітою почали прибувати студенти з країн, що розвиваються (Алжир, Афганістан, Бірма, Єгипет, Індонезія, Іран, Ірак, Кіпр, Ліван) [4]. На той час особливу увагу приділяли навчанню російській мові як мові міжнародного спілкування (кількість годин на навчальний рік з російської мови для іноземців складала понад 5000). Це був «пошуковий» період, оскільки основним завданням у процесі навчання іноземців був пошук форм організації й методів їх навчання.

У 60-ті роки в Радянському Союзі почали з'являтися підготовчі факультети. З них на території України перші підготовчі факультети було створено в Київському державному університеті імені Тараса Шевченка (1960 р.) та в Харківському державному університеті (1961 р.). Загалом наприкінці 60-х років загальна кількість іноземців, що навчалися на вже існуючих у СРСР сімнадцяти ПФ, складала 3499 осіб. Фактично період шістдесятих років характеризується як період створення нового виду навчальної діяльності у вищому закладі освіти, який зміг би розв'язати поставлені перед нею завдання з підготовки іноземних студентів до навчання у вищих закладах освіти [2].

У 70-ті й 80-ті роки система навчання іноземних студентів набуває більш активного розвитку. У вишах України організовані нові ПФ, а саме: у Донецькому політехнічному інституті (1970 р.); у Донецькому державному університеті, Харківському політехнічному інституті, Запорізькому медичному інституті (1973 р.); у Львівському державному університеті (1975 р.); у Київському інституті цивільної авіації (1978 р.); у Вінницькому медичному університеті (1979 р.); у Київському інституті іноземних мов (1983 р.); у Черкаському технічному інституті (1988 р.) [3]. Навчання іноземців у той час було централізованим і підпорядковувалось Міністерству вищої та середньої спеціальної освіти Радянського Союзу. Існувала чітка спеціалізація підготовки іноземних студентів з урахуванням профілю вищого навчального закладу. Тож, майбутніх інженерів готували на ПФ у політехнічних, будівельних, авіаційних, технологічних інститутах; майбутніх лікарів – на ПФ у медичних інститутах; майбутніх гуманітаріїв – на ПФ інститутів іноземних мов, інститутах культури й т.д. У навчальних планах того часу основні цілі пропедевтичної підготовки на ПФ були представлені так: навчити студентів володіти російською мовою як засобом спілкування і як засобом оволодіння їхнього майбутньою спеціальністю; підвищити їхній загальноосвітній рівень; ознайомити з досягненнями країни в економіці, культурі, а також виховати в іноземних студентів дружнє ставлення до радянських людей та ознайомити з «миролюбною політикою» Радянського Союзу; забезпечити організований відпочинок іноземних слухачів. У методичній літературі того часу з'явився й надовго закріпився термін «виховуюче навчання», оскільки велика увага приділялась ідейно-виховній роботі серед іноземних студентів. Тож навчання іноземців на підготовчих факультетах періоду 70-х і 80-х років ХХ ст. характеризується не тільки комунікативними й освітніми, а ще й політичними цілями [1]. Аналіз методичної літератури зазначеного періоду показує, що більшість педагогічних досліджень були пов'язані з проблемою вивчення російської мови як іноземної. Основні положення методичної концепції, що були розроблені, полягали в наступному: 1) цілі навчання мають практичну, загальноосвітню й виховну складові; 2) невід'ємною частиною методичної системи визначено лінгвокраїнознавчий підхід; 3) основним принципом навчання визнано комунікативно-діяльнісний підхід в єдності з принципом свідомої систематизації мовних явищ; 4) навчання видам мовної діяльності проголошено взаємопов'язаним із обов'язковим урахуванням рідної мови іноземців та їх вікових особливостей; 5) використання ТЗН має бути науково організованим; 6) оптимізація навчального процесу повинна проходити з урахуванням міжпредметної координації й стимулювання мотивації навчання; 7) визнано необхідність розробки методики викладання загальноосвітніх дисциплін нерідною мовою.

Важливим фактором навчального процесу, що впливав на специфіку навчання загальноосвітніх дисциплін, був стартовий рівень знань і освітнього розвитку студентів-іноземців. У зв'язку з цим створювались тестові завдання англійською, іспанською, в'єтнамською, португальською та іншими мовами з метою перевірки базових знань з математики, фізики, хімії, здобутих іноземними студентами на батьківщині. За результатами стартового контролю по можливості проводилася комплектація груп зі студентів, які мали приблизно однаковий рівень загальнонаукових знань, а також проводилось корегування робочих програм. Одним із провідних положень методики навчання російській мові як іноземній стало твердження про важливість опори на рідну мову. Відпрацьовуючи таку методику, викладачі-лінгвісти вирішували два основні завдання: навчання мові як засобу спілкування і як засобу отримання наукової інформації. Окрім науково-методичних досліджень лінгвістів, з'явилися наукові роботи, присвячені психолого-педагогічним і регіональним особливостям студентів, комплектації студентських груп, а також питанням, пов'язаним з контролем предметних знань [1; 2].

У дослідженнях 70-х – 80-х років ХХ ст. багато уваги приділялось технології навчання [1; 3], з'явилося поняття програмованого навчання та обґрунтовано його важливість і необхідність. Програмоване навчання базувалося на використанні алгоритмізації навчального процесу, а специфіка роботи в іноземній аудиторії вимагала постійного удосконалення структури навчального процесу. Зверталась увага на необхідність упорядкованості предметного змісту курсів загальнонаукових та загальнотехнічних дисциплін. У зв'язку з неоднорідним рівнем освіти, отриманим студентами-іноземцями на своїй батьківщині, здійснювалось тематичне корегування навчального процесу. Велика увага приділялась обсягу мовного матеріалу, мінімально необхідного для того чи іншого предмета на певному етапі навчання.

У 80-х роках інтенсифікація навчання та вдосконалення його організації виділяється як центральна проблема, розв'язання якої змогло б ефективно забезпечувати засвоєння необхідних знань, умінь, навичок кожним студентом за рахунок мобілізації внутрішніх резервів. З цим пов'язаний початок широкого використання різноманітних технічних засобів навчання (ТЗН), діафільмів, кінофільмів. Зверталась увага на те, що початковий рівень підготовки іноземних студентів нерівноцінний на різних ПФ [1; 2; 3], тому методика навчання потребує серйозних змін. Особливо це стосувалося підвищення й розширення фундаментальних знань з базових дисциплін, які необхідно довести до такого рівня, що надав би змогу іноземним студентам засвоювати інформацію на першому курсі вищої школи. Цей напрям дослідження з пошуку оптимальних шляхів їх навчання і виховання на ПФ продовжувався й надалі. Можна констатувати, що наприкінці 80-х років вже існувала чітка система пропедевтичної підготовки іноземних громадян. Вона цілком відповідала вимогам того часу й практично повністю забезпечувала розв'язання завдань, що стояли перед підготовчими факультетами. У цій системі був накопичений позитивний досвід роботи з іноземними студентами, зокрема: створення в окремих вищих закладах освіти відділень з підготовки викладачів російської мови як іноземної; інтенсивний розвиток методики викладання російської мови як іноземної; створення системи підвищення кваліфікації викладачів та управлінців, що працювали з ІС; видання навчальних посібників із наукового стилю мовлення; розробка основних положень методики викладання загальноосвітніх дисциплін нерідною мовою («єдиний мовний режим»); розробка типових навчальних програм з основних навчальних предметів, на базі яких були написані й видані підручники з математики, фізики, хімії й біології для ПФ; організація й проведення семінарів, наукових конференцій на базі різних ПФ (Москва, Київ, Харків, Ленінград, Полтава та ін.), які стосувались особливостей пропедевтичної мовної та загальнонаукової підготовки іноземних громадян до навчання у вищій школі. Серйозна увага приділялась ідейно-виховній роботі серед іноземних студентів. У той час на багатьох ПФ України студентів-іноземців об'єднували у земляцтва, були створені Ради інтернаціональної дружби, до яких входили представники земляцтв, викладачі з великим досвідом роботи з іноземцями (як куратори земляцтв), радянські студенти-шефи. У період канікул на базі будинків відпочинку й пансіонатів створювалися інтернаціональні студентські табори, організовувалися екскурсійні поїздки тощо. Зазначене вважаємо частиною позитивних особливостей системи пропедевтичної підготовки іноземців, оскільки студенти-іноземці у вільний від навчальної діяльності час не почували себе самотніми в чужій для них країні. Але у створеній системі довузівської підготовки іноземних громадян існувало централізоване управління всім процесом навчання й виховання з боку МВССО СРСР [2, 4]. Адміністративно-командний стиль управління освітою іноземних громадян не давав можливості ПФ приймати самостійні рішення щодо зарахування на навчання, переведення до іншого навчального закладу, відрахування іноземних студентів тощо. Аналізуючи період довузівської підготовки іноземних громадян до 1991 року, зауважимо, що надмірна ідеологізація в освіті не сприяла гнучкості й розвитку технології навчального процесу.

Зазначимо, що до 90-х років ХХ сторіччя серед світових лідерів за кількістю іноземців у ВНЗ був Радянський Союз (після США і Франції). Чисельність студентів із різних регіонів світу, які навчались у ВНЗ СРСР на початку 50-х років складала 5,9 тисяч. Протягом 40 років (1950-1990 рр.) їхня кількість зросла у 20 разів (табл. 1) і у 1990 році досягла вже 126,5 тисяч осіб (більше 30 тисяч навчалось в українських ВНЗ), що складало 10,8% загальносвітової чисельності іноземних студентів [2]. Більше всього їх приваблювали інженерно-технічні спеціальності. Така тенденція збереглася і в наш час.

Після розпаду Радянського Союзу й досягнення незалежності України утвердилися ринкові відносини. Модель освіти часів СРСР зруйнувалась, а з нею зник єдиний педагогічний простір підготовчих факультетів, що базувався на єдиній методичній, фінансово-економічній, інформаційно-ідеологічній, кадровій політиці. Починаючи з 1992 року, відбулася децентралізація системи вищої освіти. З'явилась велика кількість недержавних ВНЗ, а в державних збільшилась кількість студентів, що навчались за контрактом. Однозначно вищій школі була надана можливість самостійно

організувати підрозділи, що надавали освітянські послуги громадянам із зарубіжних країн. В умовах недостатнього фінансування з боку молодшої й економічно нестабільної держави Україна, що тільки отримала незалежність, ВНЗ намагались отримати кошти для свого розвитку. Практично єдиним джерелом таких коштів були студенти-контрактники, в тому числі іноземні студенти.

Таблиця 1

Кількість іноземних студентів у світі та у Радянському Союзі у 1950/1990 рр.

Роки	Загальносвітова кількість ІС (тис.)	Кількість ІС у СРСР (тис.)	Частка ІС (%), що навчались у СРСР, відносно загальносвітової чисельності іноземних студентів
1950	110,0	5,9	5,4
1960	231,4	13,5	5,8
1970	447,8	26,2	5,9
1980	915,8	88,3	9,6
1990	1168,1	126,5	10,8

Після Постанови Кабінету Міністрів України №136 від 26.02.93 р. навчання ІС офіційно з безкоштовного стало платним. Оскільки припинився централізований набір студентів з-за кордону, ВНЗ намагались самостійно виходити на міжнародний ринок освітянських послуг й забезпечувати себе такими студентами. Навчання іноземців на контрактній основі розглядалося як суттєва стаття доходів для навчального закладу. Кількість підготовчих факультетів (відділень, курсів, факультетів довузівської підготовки) для іноземних громадян у структурах ВНЗ почала стрімко зростати. На початку 90-х років кількість українських ВНЗ, що отримали право надавати пропедевтичну підготовку ІС, збільшилась до 180, тоді як в радянські часи їх було 14. Особливою проблемою стала нестача кваліфікованих кадрів у галузі пропедевтичної підготовки іноземців, відсутність спеціалізованої навчально-методичної літератури, наочних та технічних засобів навчання, навіть аудиторного фонду. Навчання проводилось за різними планами й програмами. З поля зору як ВНЗ, так і Міністерства освіти України зникли науково-методична та дослідницька робота з удосконалення навчального процесу для представників різних країн. Загальмувалась робота міжвузівських семінарів і проведення конференцій з проблем мовного й предметного аспектів, зникли курси підвищення кваліфікації для роботи в іноземній аудиторії. Науково-методична робота, що все ж проводилась деякими фахівцями, набула суб'єктивно-інтуїтивного характеру. Як результат – різке зниження якості навчання. А як наслідок – багато з іноземних студентів платили кошти скоріше за сертифікат про закінчення ПФ, а не за якісну підготовку до навчання у виші. Значимо, що до України почали приїздити іноземні громадяни для отримання вищої освіти, базовий рівень яких був украй низький, деякі з них взагалі не мали повної середньої освіти. Суттєво змінились мотиви приїзду іноземців до України. Отримуючи студентську візу, деякі громадяни мали наміри займатися комерцією, чи просто певним чином провести час в іншій країні та ухилитися від служби в армії на своїй батьківщині. Дехто розглядав перебування на території України лише як шанс у подальшому перебраться до країн Західної Європи. Неконтрольований з боку держави процес набору іноземців на навчання та велика зацікавленість навчальних закладів у фінансовому поповненні призвели до напливу іноземців у перші роки незалежності. У зв'язку з цим, держава отримала серйозні проблеми з приводу нелегальної еміграції. Таким чином, система підготовки іноземних громадян, в тому числі й пропедевтична, що проіснувала близько тридцяти років, на початку 90-х років ХХ ст. була зруйнована.

У середині 90-х років система вітчизняної освіти вступила у фазу структурної трансформації у відповідності з новими вимогами часу. З поглибленням економічної кризи, неконтрольованістю з боку держави в наданні освітянських послуг іноземцям, відсутністю необхідних нормативно-правових документів, нестачею або й відсутністю фахівців з досвідом, кількість бажаючих отримати освіту в Україні протягом останнього десятиріччя ХХ ст. суттєво зменшилась (майже наполовину).

Держави зі стабільною економікою навчають іноземних студентів, обравши сценарії паритету (входження до світового освітянського простору в якості рівноправного партнера) і пріоритету (країна посідає провідне місце в світовому освітянському просторі за рахунок нових ідей, технологій дидактичного забезпечення навчального процесу) [1]. Розуміння розвиненими державами того, що саме такі варіанти слугують як економічним (це є найголовнішим), так і політичним інтересам держави, призводить до великої конкуренції на світовому ринку надання освітянських послуг іноземним громадянам.

Наприкінці ХХ століття був сформований міжнародний ринок освітянських послуг, що став окремою галуззю світової економіки. І вже замість словосполучення «освітній простір» більш вживаним стає термін «сфера надання освітніх послуг». Освітні послуги стали конкурентоспроможним товаром. Початок ХХІ століття характеризується збільшенням числа студентів, які отримують освіту за кордоном. За даними Інституту статистики ЮНЕСКО у 1999 році загальна кількість іноземних студентів у світі складала 1,68 мільйони, а у 2008 році їх нараховувалось уже 2,9 мільйони, що на 70% перевищило показники десятирічної давності. За прогнозом фахівців ЮНЕСКО, стосовно глобальної студентської мобільності, у 2025 році кількість студентів, що навчатимуться за кордоном, може сягнути 7,2 млн. осіб. У таблиці 2 подані відомості щодо країн-лідерів у наданні міжнародних освітніх послуг (2008/2009 н.р.), їх число й доля від загальносвітової кількості студентів-іноземців, а також зазначені основні країни, що постачають студентів на навчання, та найбільш популярні спеціальності, якими волюють оволодіти іноземні студенти.

Таблиця 2

Країни-лідери у наданні міжнародних освітніх послуг (2008/2009 н.р.)

Країна	Кількість ІС (тисяч)	Частка (%) від загал. світ. кількості ІС	Основні країни-донори ІС	Найбільш популярні спеціальності серед мобільних студентів
США	582,9	20	Індія, Китай, Південна Корея	Бізнес і менеджмент, інженерні спеціальності
Англія	376,2	11,3	Китай, Індія	Бізнес і менеджмент, інженерні спеціальності
Німеччина	261	11	Китай, Турція, Польща, Росія	Бізнес і право, гуманітарні науки, інженерні спеціальності
Франція	247,5	10	Марокко, Алжир, Китай	Бізнес і управління, гуманітарні науки та мистецтво, інженерні спеціальності

Після розпаду СРСР незалежна Україна, перебуваючи в стані економічної кризи, маючи нестабільність практично в усіх сферах суспільного життя, втратила свої позиції на світовому ринку надання освітянських послуг іноземним громадянам. На сучасному етапі вийти на світовий ринок означених послуг на паритетній основі складно, оскільки зараз досить непросто проходять такі процеси, як становлення української економіки, зміни пріоритетів у зовнішній політиці, перебудова й розвиток власної системи освіти. Тривалий час (майже 10 років, починаючи з набуття незалежності) питання підготовки іноземців у ВНЗ України мало другорядне значення. Виходячи з того, що навчання іноземців може принести великі інвестиції до бюджету країни, і визнавши, що вітчизняна освітянська система має досвід підготовки спеціалістів для зарубіжних країн, уряд України на початку ХХІ століття звернув увагу на важливість міжнародного співробітництва з іншими державами у сфері освіти. У затвердженій Указом Президента України Національній доктрині розвитку освіти до пріоритетних напрямів віднесені: створення ринку освітніх послуг та його науково-методичного забезпечення; інтеграція вітчизняної освіти до європейського та світового освітніх просторів. Наголошується, що стратегічним завданням державної освітньої політики є вихід освіти, набутої в Україні, на ринок світових освітніх послуг, поглиблення міжнародного співробітництва. Окремим пунктом (п. 41) виділено й розуміння того, що з метою утвердження «авторитету України на міжнародній арені, розвитку міжнародного співробітництва та залучення додаткових джерел фінансування освіти держава розглядає можливість збільшення обсягів підготовки спеціалістів з числа іноземців та осіб без громадянства». Членство України в Болонському процесі надало можливість для розширення партнерських відносин між вищими навчальними закладами на міжнародному рівні та виходу на світовий ринок освітніх послуг. Чисельність громадян з інших країн, що отримували вищу освіту в Україні, почала збільшуватися щороку: коли в 2000 році в Україні навчалось близько 18 тисяч іноземців (з них близько 2 тисяч на ПФ), то у 2007 році – їх уже 37 тисяч з 129 країн. Зазначимо, що вітчизняні виші з кожним роком збільшують кількість іноземних студентів. Прес-служба МОНУ повідомила, що в 2009 /2010 навчальних роках загальна чисельність ІС, які отримували вищу освіту в Україні, склала трохи більше ніж 44 тисячі. У 2010/2011 рр. вищу освіту в Україні отримували вже близько 46,6 тисяч громадян, представників 134 країн Європи, Азії, Африки й Америки (за рік збільшилось на 6%). На офіційному веб-сайті Міністерства освіти і науки України зазначено, що в 2013/2014 навчальних роках у вітчизняних вищих навчальних закладах навчається понад 69 тис. іноземних громадян із 146 країн світу [5]. Така кількість ІС для України є рекордною, бо навіть у часи

СРСР в українських вишах їх навчалось максимально 30 тисяч. Та все ж Україна ще значно програє багатьом розвиненим країнам у наданні освітянських послуг. На даний час доля іноземних студентів, які навчаються в Україні, складає близько 2% від їх світової кількості.

Висновки. Довузівська підготовка іноземних студентів у вищих закладах освіти України відбувається вже понад шістдесят років. Більшість педагогічних досліджень щодо пропедевтичної підготовки іноземних студентів належать до радянського періоду. Проведений аналіз пропедевтичного навчання іноземних студентів періоду 90-х років показав, що рівень пропедевтичної підготовки ІС знизився. На сучасному етапі все ще відсутні єдині критерії відбору змісту навчання, існують різні підходи до визначення цілі й задач довузівської підготовки іноземних студентів. З метою підвищення якості надання освітніх послуг ІС варто проводити подальші наукові дослідження: питання забезпечення педагогічними кадрами, підготовленими до роботи саме з іноземними студентами; вивчення психолого-педагогічних особливостей студентів, що є представниками різних регіонів світу; створення й впровадження в навчальний процес програмних продуктів спеціально для такого контингенту студентів.

Література

1. Булгакова Н.Б. Система пропедевтичної підготовки іноземних громадян з природничих дисциплін у технічному університеті: дис. ... доктора пед. наук: 13.00.04 / Булгакова Наталія Борисівна. – Київ, 2002. – 446с.
2. Груцяк В.И. Развитие системы довузовского образования иностранных граждан в Украине: монография / В. И. Груцяк. – Х.: ХНУ им. В. Н. Каразина, 2011. – 90 с.
3. Довгодько Т.І. Загальнонаукова підготовка іноземних студентів до навчання в авіаційному університеті: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / Довгодько Тетяна Іванівна. – Київ, 2014. – 190 с.
4. Рибаченко Л.І. Підготовка іноземних студентів у навчальних закладах України (1946–2000 рр.): дис. на здобуття ступеня канд. пед. наук: 13.00.01 / Лідія Іванівна Рибаченко. – Донецьк, 2001. – 212 с.
5. Вища освіта України – Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua/ua/activity/education/58/>.